

В. ЛИПІНСЬКИЙ – ІДЕОЛОГ УКРАЇНСЬКОГО КОНСЕРВАТИЗМУ

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ – ПІДСТАВА НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Ю. ТЕРЕЩЕНКО

Київський національний лінгвістичний університет

Консерватизм як напрямок політичної думки пов'язаний з протидією радикальним перетворенням Французької революції, що ставили завдання оновити суспільство в цілому та суспільну думку. Його носії, насамперед шляхта і духовенство, виступали прихильниками збереження попередньої суспільно-політичної системи, проти спрощеної рівності, що утверджувалась поряд з руйнацією природних та інституційних відмінностей серед людей.

Початкові прояви консерватизму бачимо також у США, де і в плантаторських землеробських суспільствах штатів Півдня, і в промислово меркантилістських штатах Півночі утверджувались принципи рівноваги, обмеження державної влади, захисту прав приватної власності, торжества права і закону. На цьому ґрунті постала Федеральна Конституція, яка забезпечує американське суспільство від радикальних потрясінь. Власне, суспільна трансформація у США кінця XVIII – початку XIX ст. була не революцією, а війною за незалежність колоніальних структур від метрополії.

На відміну від нав'язуваної радикальними системами однотипності та псевдорівності в суспільстві, які паралізують громадську ініціативу і ведуть до стагнації, консерватизм підтримує приватну власність – запоруку суспільного розмаїття, громадянських свобод, динаміку культурного розвитку.

Для консерватизму боротьба за свободу радикальними засобами означає фактично торування шляху до її знищення та утвердження деспотичної диктатури. Натомість консерватизм виступає за політику обмежень радикальних течій і створення умов для оптимального еволюційного розвитку суспільства. З цією ж метою консерватизм у різні історичні періоди підтримує приватну власність як інститут, що стоїть на сторожі плюралізму, суспільного розмаїття, індивідуальної та суспільної свободи, вільного культурного розвитку.

Уживання консерватизму як політичного терміну, що ставить за мету збереження цивілізаційних здобутків попередньої доби у поєднанні з викликами XIX ст., починається від доби Наполеона і перших років після її завершення. При цьому слід мати на увазі, що консерватизм не створив якоїсь сталої політичної моделі чи універсальної ідеології. Скоріше він пропонує суспільству метод, який дає змогу зберегти успадкований позитивний цивілізаційний досвід у тій чи іншій країні, віру в креативну роль створених у них традиційних інститутів влади і духовності (зокрема монархії, церкви), провідної верстви, опертої на історичну традицію.

Консерватизм як політична настанова певних суспільних верств, а також засіб збереження мови, віри, звичаїв, обрядів, традиційних форм родинного і громадського життя, духовної творчості відігравав важливу роль в українському історичному процесі. На консервативну старокіївську і галицько-волинську державницьку традицію спиралася князівсько-боярська і дружинницька верства в рамках Великого Князівства Литовського. Попри намагання великих князів литовських час від часу проводити жорсткішу унітарну політику, протягом майже 200 років у Великому Князівстві Литовському панувала територіальна децентралізація, яка багато в чому забезпечувала збереження традиційного місцевого укладу у поєднанні із західним

вектором розвитку. В Україні на довгі роки утвердилися договірні відносини в суспільно-політичному житті, розмежування держави і церкви, обмеження самодержавної влади великого князя, самоврядування територій і міських громад, урахування прав і гідності особи – нехай і в обмеженому соціальному просторі.

Українській аристократичній верстві вдалося зберегти суспільні інститути попередньої доби і продовжити їх існування аж до Люблінської унії (1569), тобто до інкорпорації українських земель у складі Польського королівства. Від цього часу українська аристократія, насамперед її вищі прошарки, зазнає руйнівного розкладового впливу польської магнатсько-шляхетської верстви. Її руйнація супроводжується падінням давніх форм суспільного існування, які були породжені Старокиївською і Галицько-Волинською державами (королівством Русі), і поставила знак запитання перед проблемою континуїтету української державності. Вирішення цього завдання в нових умовах переходить від давньої феодальної еліти до нового класу – українського козацтва.

Виникнення його організаційного воєнно-політичного центру – Запорозької Січі – супроводжувалося зародженням перших клітин того державного організму, який згодом виріс у державу Богдана Хмельницького. Причому нова державність утверджувалася на принципово нових соціально-економічних засадах, викликаних добою Нового часу в Європі. Замість феодального примусу в козацькому середовищі переважало використання найманої праці, заперечувалася феодальна власність на землю, кріпацтво. «В козацьких місцевостях, – наголошує В. Голобуцький, – зароджувалися буржуазні відносини, що мало неабияке значення для всіх інших регіонів».

Соціально-економічна еволюція козацтва, яке інтенсивно розгортало економічну діяльність на ранньобуржуазних антифеодальних засадах, увійшла у суперечність із польським магнатсько-шляхетським землеволодінням в Україні і стала джерелом гострих соціальних та національних конфліктів. Але якщо решта українських станів не виходила за межі легальної опозиційної діяльності, то козацтво відстоювало свої інтереси шляхом збройного опору польському режиму.

Слід мати на увазі, що процес формування і розвитку козацтва постійно супроводжувався адсорбцією середніх і дрібних прошарків давньої феодальної еліти. Приплив у козацьке середовище службового боярства, збройних слуг, дрібних зем'ян наприкінці XVI ст. суттєво вплинув на формування його класового обличчя, зміст політичних і соціальних вимог. Саме ці верстви відіграли важливу роль у передачі козацтву функцій носія української державності та її оживлення в нових умовах. Зливаючись з козацтвом, вони вносили у його середовище «рицарський фермент», впевненість щодо своєї рівності зі шляхтою.

В Україні постійно відбувалося зростання чисельності козацтва та поширення покозачення населення, яке відмовлялося підпорядковуватися польській адміністрації. Річ Посполита опинилася, таким чином, перед фактом творення «держави в державі», що призвело зрештою до загальнонаціонального вибуху в Україні й ліквідації польського панування.

Отже, між першим і другим етапом українського державотворення фактично не було різкої хронологічної межі. У 1648 році розпочалося безпосереднє будівництво нової української держави, яка отримала назву Військо Запорозьке. Після кількох років кровопролитної й виснажливої боротьби з Польщею в 1654 році Україна прийняла протекторат московського царя, залишившись окремим державним організмом, зберігаючи свій соціально-політичний і, що дуже важливо, церковний устрій, власну адміністрацію, армію, фінанси, дипломатію, голову держави – гетьмана, права і привілеї окремих станів. Україна вступила в договірні відносини з Москвою як вільна й незалежна сторона і не створила з нею жодної спільної державної інституції.

Вже від початків становлення козацької державності Б. Хмельницький усвідомлював, що традиційне виборне козацьке Гетьманство не буде в змозі забезпечити здобуття престижу

козацької держави, зміцнення авторитету її інститутів у очах всього суспільства на довшу історичну перспективу. Авторитет гетьманської влади міг бути безповоротно втрачений з переходом булави до рук менш обдарованої і популярної постаті.

Виборний козацький гетьман був неспроможний також забезпечити консолідацію всіх станів суспільства, оскільки виборчий процес охоплював лише частину українського суспільства і завжди міг призвести до непередбачених наслідків. Тому з розгортанням боротьби за визволення з'являються виразні ознаки намірів Б. Хмельницького змінити характер гетьманської влади.

Б. Хмельницький мав намір усунути дві риси українського Гетьманства – його виборність і залежність від чужих держав. Під кінець свого життя він прагнув надати гетьманській владі нового змісту, перетворити її в інститут спадкової влади і, встановивши союз зі Швецією, вийти з-під залежності від російського царя.

Серед низки проблем, породжених національно-визвольною боротьбою у 1648–1657 рр., В. Липинський вважав центральним питання про стабільність гетьманської влади та її трансформацію з виборної у спадкове чи династичне Гетьманство. В. Липинський розглядав династичний принцип гетьманської влади як одну з головних підвалин новочасного гетьманського руху, що спонукало його по-новому подивитись на гетьманування Б. Хмельницького. У своїх працях він наводить чимало переконливих фактів, які свідчать про прагнення вождя козацької революції радикально змінити зміст і характер Гетьманства, трансформувати його в інститут спадкової влади.

В. Липинський робить висновок, що ідея дідинного гетьманства у тій чи іншій формі була постійним компонентом політичної свідомості часів козацької державності і стала українською традиційною духовною даністю. «Хотіння перетворити Гетьманство з елекційної і досмертної – від Польщі запозиченої форми монархії – в монархію дідинну і не виборну, – пише він, – єсть від часів Богдана Хмельницького, Самойловича і Розумовського традиційним хотінням консерватизму національно-державного, тобто такого консерватизму, що точки опертя шукає і шукає у себе, а не у сусідів». Династичний принцип супроводжував реалізацію територіально-політичних змагань українців, у ході яких найбільш чітко виявилась «окремішність України у відношенні до Москви».

Для Липинського саме династично-територіальна політика, а не культурно-національна – важливий фактор національного державотворення, який для українців мав таку ж саму вагу, як і для інших європейських народів. «Національна окремішність Баварців від Прусаків – це Віттельсбахи і їх держава, – зазначає В. Липинський, – Німців австрійських від німецьких – це Габсбурги і їх політика династично-територіальна; Валонців від Французів – це Бельгія, можлива тільки як монархічна, на основах територіально-політичних, а не культурно-віроісповідних, оперта держава».

Так само галицько-волинські Ростиславичі, Романовичі, а згодом Гедиміновичі, Коріятовичі, Ольгердовичі персоніфікували окремі українські територіально-політичні тенденції державного будівництва. Цю тенденцію продовжували гетьмани та козацька державність, побудована, як і попередні утворення, на землевласницьких, «осіло-хліборобських» підвалинах.

Династичні задуми Б. Хмельницького реалізовувались у тісному зв'язку із загальними процесами будівництва козацької державності, потребували консолідації всіх станів, які були «сильно польською державністю засимільовані, з великим і тяжким трудом давали себе склонити до сепаратистичних плянів та намірів гетьманських». Складність цього завдання полягала в тому, що Б. Хмельницький і козацька старшина певний час не висували загальнонаціональної програми і захищали насамперед інтереси свого стану.

Очевидно, все-таки ставши на шлях утвердження власної династії, Б. Хмельницький не міг реалізувати цю ідею без підтримки ще численної і впливової непокозаченої української

шляхти. Таку підтримку він міг здобути лише за умови, що він стане не тільки козацьким провідником, а й «самодержцем руським» і, за висловом митрополита С. Косіва, «землі нашої Володарем і Начальником».

Отже, в період Хмельниччини, як і у новітню добу боротьби за державність 1917–1921 рр., вирішальну роль відіграло створення єдиного національного фронту, який міг утворитись тільки на ґрунті спільної для всіх українських класів-станів боротьби за українську державність.

Відчувши загрозу з боку Москви загальнонаціональним українським інтересам, Б. Хмельницький укладає новий союз з протестантськими державами – Швецією, Бранденбургом-Пруссією, Семигородом, а також з Молдавією та Волощиною. Цей блок був спрямований як проти Польщі, так і – фактично – проти Москви.

Розрив гетьмана з Польщею і прийняття царської протекції показали «руській шляхті», і не тільки православній, а й католицькій, що на державні інститути польські на українських землях і можливість їх відбудови вже нема чого покладатись. «Тяжким шляхом кривавого досвіду доходила поволі шляхта “руська” до того переконання, що без її повороту до рідної державності, без її повного об’єднання з її власним народом ладу й порядку на її рідній Русі бути не може. А що саме в тім часі державність козацька була вже сформувалась, що Гетьман Війська Запорозького все більше й виразніше про забуту Корону князів руських згадував, то в бік України та її могутнього вождя, – пише В. Липинський, – все більше, від р. 1655 почавши, починає звертати увагу ця шляхта».

Ця верства, яка найбільш послідовно зберігала стару державну і національну традицію і спираючись на яку гетьман тепер міг реалізовувати свої державотворчі і династичні плани, суттєво впливала на внутрішню і зовнішню політику козацької держави.

Процес повороту тогочасної спольщеної української шляхти до українського державного життя, на думку В. Липинського, був надзвичайно важливою складовою «зрошення Української Нації зо всіх перед тим розбитих і розпорошених її частин», який «доходив до свого кінця в останньому році гетьманування Богдана Хмельницького».

Аристократичний, консервативний характер шляхти західних і північно-західних земель, що ввійшли до складу козацької держави, став опорою для широких політичних планів гетьмана. Власне шляхта, інтегрована у козацький стан, яка залишалася фактично чи не єдиним носієм старої державної і національної традиції, виявилася тією верствою, що створювала ґрунт для утвердження державних династично-монархічних планів Богдана Хмельницького.

За часів гетьманування Б. Хмельницького вдалось організувати українську державну аристократичну верству. Вона включала виділену народними масами нову «народну аристократію» – козацьчину – і нащадків старої державної аристократії, як православну, так і римо-католицьку шляхту. Тільки об’єднанням цих двох верств вдалося утримувати державно-національний фронт проти пожадливих зазіхань Москви і Польщі.

Таким чином, набуття гетьманською владою монархічної сутності, хоча й не було завершене повністю, виявилось важливим фактором консолідації українського суспільства в ході визвольної боротьби 1648–1657 рр.

Однак концепція династичного гетьманства не вмерла разом з її творцем. Боротьбою між монархічним і республіканським принципами організації влади в Україні була позначена вся подальша історія Гетьманщини. Отримавши цілком конкретні форми за часів Б. Хмельницького, династична ідея була предметом уваги і спроб реалізації гетьманами І. Виговським, П. Дорошенком, Д. Многогрішним, І. Самойловичем. Мабуть, найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах абсолютизму був гетьман Іван Мазепа.

Здавалось, що діяльність Мазепи мала свої незаперечні позитивні наслідки для Гетьманщини, яка після Хмельницького постійно потерпала від послаблення влади гетьмана. Однак попри

всі здобутки цієї доби, піднесення культури і економічне зростання, українське суспільство зазнало тяжкої ідеологічної і моральної деструкції, яка унеможливила національну консолідацію в ході антимосковської акції гетьмана.

«Підчас довгого періоду свого московфільства, – зауважує В. Липинський, – і запобігання на всі лади перед царем Петром (по теперішньому період федераційний) він (гетьман І. Мазепа – *Ю.Т.*) підрізав коріння у всіх тодішніх “самостійників”, тоб-то тих, що національно-державну справу хотіли поставити у всю її височінь і висунути на чоло тодішнього визвольного руху». Зазнав деморалізації викоханий гетьманом той клас, до якого він належав, і зрештою весь народ розкладений московфільством і позбавлений власних національних ідеалів і послідовних державницьких орієнтирів.

В. Липинський наголошує, що справа Мазепи мала бути програна, а збитий з пантелику власними провідниками і московськими зайдами український народ «більше сотні літ в церквах Мазепою побудованих проклинав по царському наказу того, хто хотів, але не зумів дати йому волю».

Розглядаючи добу гетьмана Мазепи і трагедійний фінал діяльності «цього страдника патріота», В. Липинський підкреслює, що «провідникам народу» ні в якому разі не можна «жертвувати вічним і незмінним, поки існує нація, і всій нації спільним ідеалом національної волі і національної солідарності в обороні цієї волі» заради приватних, класових чи будь-яких інших хвилевих політичних інтересів.

Ідея династичного гетьманства не згасла в середовищі української еліти і після Полтавської катастрофи. Вона відродилася в період гетьманування Кирила Розумовського і мала забезпечити продовження козацької державності. Ще за життя Катерини II серед українських політиків виникла думка передати гетьманську булаву великому князю Павлу Петровичу і тим самим зберегти інститут гетьманства. До цієї ідеї козацька старшина ще раз повернулася при Павлі I у той спосіб, щоб син імператора великий князь Костянтин мав стати «великим гетьманом», а регентом при ньому А. Гудович. Однак останні зусилля козацької еліти врятувати гетьманство через російський сурогат династичності зазнали невдачі.

У силу низки причин самостійницька національно-державницька ідея не стала у XIX ст. домінуючою в українському суспільстві. Вона поступилася народницьким концепціям національного розвитку України, які базувалися на автономістсько-федеративних засадах. І все ж час від часу вона спалахувала, нагадуючи учасникам українського руху тяглість і незнищенність національної державницької позиції. У різних варіаціях продовжувала своє життя її монархічно-династична традиція.

Протягом усього XIX ст. носій цієї традиції – українська аристократична верства – переживала складний і неоднозначний процес національного пробудження по обидва боки Збруча. Підтвердженням цього були, зокрема, зміни в суспільно-національній свідомості і політичній орієнтації представників давніх українських шляхетсько-магнатських родин Пузин, Сангушків, Сапіг, Шумлянських, Шептицьких, Федоровичів та ін. у Галичині. У Великій Україні відповідну еволюцію пережили Галагани, Тарновські, Милорадовичі, Кочубеї, Тишкевичі, Скоропадські, Ханенки, Лизогуби та ін. Попри монопольні позиції ліберальної демократії і соціалістичних течій в українському русі, ця еволюція суспільної свідомості шляхетсько-дворянського стану продемонструвала прагнення до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій в українському русі і прагнення подолати «смертельну однобічність нації», за виразом В. Липинського, пов'язану з недорозвиненістю в ньому правого консервативного крила.

У 70–80-х роках XIX ст. цьому сприяло загострення відносин між Австро-Угорщиною і Німеччиною, з одного боку, і Росією, з другого, внаслідок чого Україна могла виявитися можливим театром воєнних дій. У зв'язку з цим правлячі кола Австрії почали виявляти

більше зацікавленості ситуацією в Галичині і міжнаціональними стосунками в краї. У свою чергу неодноразові візити австрійського імператора і престолонаслідника, їх контакти з представниками українських громадських організацій викликали політичну активність насамперед поміркованої, консервативно налаштованої частини галицького суспільства, яка сподівалась отримати поступки від монархії в національному житті.

Перед патріотичними українськими колами виникла можливість надати українській проблемі вагомому політичного звучання, перевести у практичну площину задоволення українських національних інтересів у Галичині. Ці розрахунки посилювалися після публікації німецьким філософом Е. Гартманом статті «Росія і Європа» в журналі «Die Gegenwart», де Російській імперії погрожувалося відторгненням її західних провінцій. Чільне місце у проекті розчленування Росії відводилось ідеї утворення «Київського королівства», яке мало об'єднати більшість української етнічної території.

У 1886 р. рішучий противник москвофілів, князь А. Сапіга встановлює приязні стосунки з О. Барвінським і завдяки останньому наві'язує контакти з поміркованими діячами київської «Старої Громади». У 1888 р. лідер галицьких консерваторів О. Барвінський відвідав Київ, де в той час в українських гуртках жваво обговорювався проект утворення Київського королівства. Під час однієї зустрічі з громадівцями П. Житецький звернувся до нього зі словами: «Скажіть вашому Кайзеру, коли вже він до нас прийде?». Наслідком контактів О. Барвінського з киянами був приїзд до Львова О. Кониського – активного прихильника польсько-українського порозуміння, який виявляв особливу довіру до А. Сапіги і навіть пропонував йому очолити народовецьку партію з метою рішучішого її відходу від політичної співпраці з москвофілами. Цілком ймовірним видається припущення, що саме сину князя А. Сапіги – Леву Сапізі – призначалася корона проєктованого Київського королівства.

У галицькому консервативному середовищі культ державницьких традицій середньовічної доби підсилювався тією обставиною, що від 1806 р. давній титул і герби короля Галичини і Володимирії були прийняті австрійськими імператорами і незмінно використовувалися ними аж до падіння Австро-Угорської імперії. Зокрема, 29 серпня 1861 р. в австрійському парламенті єпископ С. Литвинович (від 1863 р. – львівський митрополит) рішуче відкинув твердження поляків, що Галичина – польська «історично-політична індивідуальність»; він підкреслював, що королівство Галичини і Володимирії «належить не до польської, а до української історії».

Політична активізація шляхетсько-аристократичних верств в Галичині, і певною мірою у Великій Україні, поставила на порядок денний звернення до династичної ідеї як однієї з важливих підстав монархічного руху. І в цьому зв'язку неабияку роль відіграла діяльність В. Липинського. У своїй праці «Szlachta na Ukraine» (1909) він констатує позитивну роль у державотворчих процесах на Балканах німецьких династій, представники яких сформували монархічні інститути. За його словами, князата німецькі, «які сидять на тронах державок балканських, відчули раптом приналежність до різних балканських патріотизмів».

Очевидно, подібна модель, на його думку, могла знайти своє втілення і в українському варіанті.

Українська монархічна ідея була тісно пов'язана із самостійницьким рухом за відновлення незалежної української держави, що розгорнувся наприкінці XIX – на початку XX ст.

На ґрунті зближення соціал-демократичних і консервативних «самостійників» стало можливим проведення у березні 1911 року кількох нарад українських емігрантів і галицьких діячів у Львові, які поставили на порядок денний питання боротьби за політичну самостійність України. Її ініціаторами, поряд з В. Липинським, були члени УСДРП А. Жук, Л. Юркевич, В. Степанківський.

Вже в ході Першої світової війни ідея конституційної монархії лягла в основу політичної платформи «Союзу визволення України», учасниками якого були діячі обох частин України.

Дедалі ширшого суспільного розголосу набувало намагання В'ячеслава Липинського надати консерватизму ідеологічне та організаційне підґрунтя, яке мало виразне самостійницьке спрямування. «Я був самостійником, єсть і буду ним до смерті», – зазначав ідеолог українського консерватизму.

Поява монархічного концепту в українському політичному житті означала поступову втрату монопольних позицій ліберальної демократії, народницьких і соціалістичних течій в українському русі. Вона свідчила, що українське суспільство здатне адекватно відреагувати на виклики часу і прагне до збалансування ціннісних ідеологічних і політичних орієнтацій.

Піднесення національного руху продемонструвало водночас живучість гетьманської традиції в Україні, яка спиралась на консерватизм обох основних соціальних компонентів українського села – дворянства і селянства, виявилась важливим соціальним підґрунтям для проголошення Гетьманату Павла Скоропадського. Реалізація українськими консервативними силами традиційної національної державності була ланкою загальноєвропейського процесу консервативної революції, реакцією на торжество породженого XIX століттям лібералізму, прибраного у новітні демократичні шати після завершення Першої світової війни.

Утворення Української Держави означало рішучий поворот соціально-політичного і культурного розвитку України в напрямку західноєвропейської цивілізації; опертя на її правове і духовне підґрунтя. У «Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 р.» зазначалось, що «права приватної власності, як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі». Творці Української Держави 1918 р. розглядали інститут Гетьманства не як засіб подолання або ліквідації усіх інших українських політичних течій, а як засіб національної інтеграції, налагодження співробітництва між усіма класовими групами та організаціями.

Однак подолати неадекватне сприйняття консерватизму суспільством не вдалося. Нав'язуване українськими лібералами і соціалістами бачення цієї суспільної течії як реакційної і проросійської не було подолане українським громадянством. Українська демократія разом з більшовиками зруйнувала консервативну модель української державності – Гетьманат – і, не створивши натомість нічого тривкого і стабільного, потонула у безкінечних чварах, політичних усобицях та партійному доктринерстві. Український консерватизм як організована політична сила (представлена у 1917–1920 роках переважно Українською хліборобсько-демократичною партією, заснованою В'ячеславом Липинським, Миколою Міхновським, братами Сергієм і Володимиром Шеметами) зумів розвинути свою діяльність лише в еміграції.

На жаль, безцінна духовна і суспільна спадщина українського консерватизму і насамперед його видатного речника В'ячеслава Липинського ще не знайшли сьогодні адекватного сприйняття суспільством. Національна демократія, як і на переломі XIX і XX ст., знову домінує в українському суспільно-політичному житті і демонструє, на жаль, той самий руйнівний стиль політичної діяльності, що і у 1917–1921 роках. Ці невтішні наслідки домінування націонал-демократів в українському русі потребують прискіпливої і критичної уваги до їх історичного шляху та ідеологічної спадщини. Очевидно, потрібно нарешті визнати, що і лідерами УНР і нинішньої націонал-демократії марнуються зусилля мільйонних мас українців у боротьбі за державність і що застосування без критичного осмислення їх методів політичного діяння може сьогодні стати фатальними для української державності. Звернення до політичного досвіду українського консерватизму, його національно-державницької ідеології, спрямованої на консолідацію всіх суспільних верств України, може бути ключем до вирішення багатьох болючих проблем її сучасного політичного життя.